

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЉЕЊА УМЈЕТНОСТИ, 31, 2013.

ЧЕРНОГОРСКАЈА АКАДЕМИЈА НАУК И ИСКУССВ
ГЛАСНИК ОТДЕЛЕНИЯ ИСКУССТВ, 31, 2013.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE SECTION OF ARTS, 31, 2013.

UDK 821.163.4.09-Ивановић А.

Svetlana KALEZIĆ-RADONJIĆ*

UMJETNOST RIJEČI ALEKSANDRA LESA IVANOVIĆA

Apstrakt: U radu *Umjetnost riječi Aleksandra Lesa Ivanovića* ponuđeno je novo sagledavanje poezije značajnog, i po mnogo čemu osobenog, crnogorskog pjesnika kome su književna istorija i kritika ostale dužne. U nizu kritičkih oglada koji su se pojavljivali o ovom autoru uglavnom je konstatovana neraskidivost veze između pjesnikove biografije i poetike, kao i njegova sklonost ka stalnom usavršavanju poetskih tvorevina, čak i nakon njihovog publikovanja. Ovaj rad se prvenstveno fokusira na dijahronijski prikaz Ivanovićeve poezije, od prvih ostvarenja koja je objavio u domaćoj periodici u uzrastu od svega 16 godina, do onih iz zrele faze po kojima se i danas pamti. Takođe, izvršeno je i novo poetičko situiranje opusa ovog autora koji po svojim ključnim karakteristikama zapravo pripada neoromantizmu, iako je autor djelao u vrijeme vladavine neorealizma na crnogorskoj književnoj sceni. Ukazano je i na rjeđe elemente ekspresionizma, pokreta socijalne književnosti i zavičajne literature, čime je ponuđen cjelovit prikaz poezije Lesa Ivanovića koja u mnogim segmentima odaje utisak artistske „čistote” i jednostavnosti, pri tom emanirajući mnogo dublja i kompleksnija značenja.

Već decenijama unazad proglašava se smrt poezije uz konstatacije da je sve manje onih koji je čitaju, sve više onih koji je pišu. Istina je, zapravo, da poezija, u poređenju sa prozom, naročito u XX vijeku, nikada nije imala preveliki broj čitalaca, jer ova dva književna roda zahtijevaju potpuno drugačiji pristup. Dok proza uglavnom prati prirodno-jezički rečenični niz, poezija izražava svoje djelovanje kroz princip otežane forme, što iziskuje i dodatni utrošak intelektualne, psihičke i estetske energije pri pokušajima njenog razumijevanja. Zato poezija, na recipijentskom planu, u

* Saradnik na Filozofskom fakultetu u Nikšiću

većoj mjeri od kvantiteta iziskuje kvalitet – ona traži birane čitaoce, te iznenaduje ako neki pjesnik prodre i među obične „konzumente umjetnosti” u tolikoj mjeri da gotovo svaki od njih zna, barem po naslovu, nekoliko njegovih pjesama. Takav je slučaj sa poezijom Aleksandra Lesa Ivanovića koji je po mnogo čemu bio i ostao osobena pojava crnogorske literature.¹

Javio se u književnosti vrlo mlad, kao šesnaestogodišnjak. Iako su ti prvi radovi, po riječima Nika S. Martinovića, bili okarakterisani kao „stihovani đачki akvareli rađeni na odbljescima narodne pjesme i Šantića” (Stojović 1980: 63), ipak iznenaduje poetska zrelost u njima s obzirom na tada pjesnikovu mladu dob. U prilog tome govori i pjesma *Veče*, objavljena u beogradskom *Vencu* 1927. godine, koja već i svojim naslovom upućuje na Šantića kao mogućeg uzora, ali koja i pored svega otjelotvornje izrazit poetski dar mladog pjesnika:

*Kad prispje veče sa dalekih strana
i donese žudne snove iz daleka,
tada moja duša, zamorena čeka
i dršće u mraku ko skrhana grana.*

*Ja osjećam tada sve jače i jače,
kako vrela krvca u to venama struji,
ko da jato pčela oko mene zuji,
il ko jecaj žene što vječito plače...*

*Jer noći su moje pune nijemih scena
bez žaoke ljudske pakosti što peče;
i ja sanjam tako u to mutno veče,
daleko od ljudi i varljivih žena...*

*I ja uvijek tako, ko utvara noći,
zamičem i lutam u sjenkama granja;
I čekam da dođe veče u samoći,
kad se slatko žudi i ludački sanja*

(Ivanović 2005: 7).

¹ Aleksandar Leso Ivanović rođen je na Cetinju, 21. novembra 1911. godine. Već sa dvadeset godina počinje da radi u Higijenskom zavodu u Podgorici, kao laborant, a nakon Drugog svjetskog rata obavlja činovničke poslove u Ministarstvu zdravlja, Ministarstvu prosvjete i u Narodnoj knjizi na Cetinju. Posljednju deceniju svog života proveo je kao lektor u „Pobjedi”. Umro je, usljed bolesti, neposredno pred svoj 55. rođendan (13. oktobra 1965), upisavši se tako u plejadu stvaralaca koji su, osjećajući život kao teret, prije vremena otišli sa ovog svijeta.

U datom ostvarenju vidi se nesumnjiv uticaj književne lektire, ali ne treba izgubiti iz vida činjenicu da je ono nastalo kao lirski izraz jednog šesnaestogodišnjaka, budući da se ne mogu identičnim lirskim „aršini-ma” mjeriti tvorevine iz nečije mladalačke i zrele faze, bez uzimanja u obzir i konkretnih biografskih realija kao što je godina nastanka pjesme.

Pored već spomenutog, najuspjelijeg ostvarenja datog perioda, pjesme *Veče*, odnos talenta i preuzetih stvaralačkih iskustava možda se po najbolje dâ osvijetliti na primjeru pjesme *Rastanak*, koja je takođe bila objavljena u *Vencu* iste, 1927. godine. Budući da inicijalna i finalna pozicija u tekstu nose poseban semantički potencijal, ovdje navodimo početnu i završnu strofu pjesme koja, kao što joj i naslov kazuje, za osnovnu temu ima rastanak zaljubljenih:

*Kad se slome koplja razjarenog dana,
i kad počne sjenka, gusta sjenka noći,
tada ću ti draga, poput tuge poći
i potražiti mjesta samo nama znana. (...)*

*A kad pođem i noć pokrije te velom,
osjetićes dvije duše u njedrima;
osjetićes da ti visi o bedrima
vijenac mojih snova za haljinom bijelom.*

(Ivanović 2005: 11)

Iz citiranog materijala evidentno je da Ivanović počinje pjesmu vrlo uspješnom metaforom zalaska sunca (prva dva stiha), da bi onda u završnim stihovima prve strofe prešao na opšta mjesta koja dalje razvija u drugoj, trećoj i četvrtoj strofi, sa rijetkim probljescima svog autentičnog glasa. Konačno u samom finalu ponovo pravi „zaokret” ka autentičnosti, pokazujući poetsku zrelost nemjerljivu sa njegovih šesnaest ljeta. U oba ova rana ostvarenja, pjesnik se već profilisao kao stvaralac čiji lirski subjekat najčešće uranja u noćnu atmosferu koja se javlja kao predah od dnevnog, ili bolje reći svakodnevnog života zaglušujućih nebitnosti, što će ostati važna karakteristika i njegova kasnijeg stvaralaštva.

Dvije godine potom, Aleksandar Leso Ivanović ponovo se javlja sa desetak novih priloga u istom časopisu, što je u to doba već značilo izvjesno prepoznavanje i priznavanje njegovog talenta. Pjesme rasute po domaćoj periodici koje je objavio u doba svog punoljetstva sadrže osnovne odlike onoga što će se naći u zreloj fazi njegovog rada. Tako će

u *Proljetnom sutonu* jasno naznačiti šta predstavlja njegovu ključnu poetsku preokupaciju („*Noći plave dragog Cetinja, / Bol za prošlim, snove, razdanje; / I sve majko rane Vazdanje/ Što mi nose jutra djetinja*”, Ivanović 2005: 8), u *Ranim otkrovenjima* pjevaće o tišini bez mira koja čini temeljni fenomen na kojem je sazdana njegova poetika, u pjesmi *U junu*, kojom se slavi paganski zenit godine, poetski se tematizuje sreća koja se priželjkuje i sanja, ali u kojoj se ne može uživati pod teretom teškog saznanja da je i ona prolazna (što je bitna karakteristika Ivanovićevog opusa); pjesma *Oblak* sazdana je na opoziciji san-java, pri čemu se stvarnost vidi kao ekvivalent smrti, dok ostvarenje *Jesenje večer u gradu* takođe emanira romantičarsku atmosferu u kojoj magloviti pejzaž predstavlja produžetak lirskog subjekta:

*O priđi!... Gle, žalna, dokle magle plešu,
Nijemi, puni slutnje, i tuge i straha,
Blijedi mokri ljudi, bez glasa i daha
Puze mrtvim gradom ko crvi po lešu...*

*Sve je pustoš, nane, i vlaga i tmina...
O čuj: drvlje krca, trošna kaplje zgrada;
Dok po starom gradu pada, pada, pada;
Meka siva magla kao paučina.*

(Ivanović 2005: 23)

Rani radovi Aleksandra Lesa Ivanovića, objavljivani u već spominjanom beogradskom *Vencu*, cetinjskim *Zapisima*, *Pregledu*, *Odjeku* itd., dugo vremena nijesu uzimani u obzir jer su često nekritički svrstavani u početničke radove. Međutim, pažljivije iščitavanje njegovih mladalačkih ostvarenja rasutih po periodici pokazuje da je on vrlo rano, gotovo od početka svog književnog rada, ostvario kvalitetnu umjetničku liniju koju je kasnije sa više ili manje uspjeha održavao ili unapređivao. Ovakav slučaj svakako svjedoči o neobičnom poetskom talentu kojem nijesu bile potrebne korjenite faze sazrijevanja. Nasuprot tome, moglo bi se reći da je, u kontekstu vremena koje je proticalo, njegov dar usljed teških životnih okolnosti stalno bio iskušavan, te da je bila potrebna izuzetna snaga volje i poštovanja prema čitaocu (a ne prema sebi, na čemu je Ivanović stalno insistirao) da bi se izbjeglo umjetničko urušavanje. O tome kako i koliko su spoljašnje životne okolnosti uticale na njegovo stvaralaštvo i sâm je ostavio zapis: „Potičem iz činovničke porodice, a smatram za svoju

osnovnu grešku što sam i lično produžio tu tradiciju. (...) Poslije završena četiri razreda gimnazije stupio sam u državnu službu, primoran na to slabim materijalnim prilikama. Ova nesrećna prekretnica u mom životu materijalno mi nije ništa koristila, ali me zato intelektualno gotovo sasvim upropastila. Već u to vrijeme osjećao sam dispoziciju za književni rad, ali pseći život ondašnjeg državnog dnevničarića i mnoge nesreće koje su se sručavale na našu porodicu, uveliko su me kočile i konačno odvele u kavanu, u neuredan život, u kocku... Pred sam drugi svjetski rat oženio sam se i time valjda potpuno zapečatio svoju sudbinu kao "književnika" (Ivanović 1975: 5). Zanimljivo je da je ovaj zapis ostavio popunjavajući zapravo službena dokumenta, odnosno Opšti upitnik, te je izvjesni ispovjedni ton gajio čak i u takvim službenim aktima. Ovakvo preplitanje stvarnosnog i literarnog, odnosno ono što je Pavle Đonović u pogovoru o Lesu istakao kao „pravi slučaj kada poeziju piše život” (Ivanović 1975: 121), čini se da je u stvaralaštvu Aleksandra Ivanovića najizrazitije od svih crnogorskih stvaralaca. Po toj svojoj osobenosti on bi mogao pripadati neorealizmu, ali pažljivija analiza njegovih stihova potvrdiće da se u njegovom stvaralaštvu mogu pronaći tragovi neoromantizma, ekspresionizma, kao i pokreta socijalne književnosti, čime se ističe kao prividno jednostavan stvaralac kojeg je, zapravo, vrlo teško „smjestiti” u sasvim određeni književni pravac ili školu.

Neoromantizam je naročito bio aktuelan u njemačkoj književnosti od 1890. do 1910. godine, javivši se kao reakcija na naturalizam. Činjenica vremenskog situiranja ovog pravca u kontekstu crnogorske književnosti ne igra bitnu ulogu, budući da je glavnina pravaca u domaću literaturu dolazila sa znatnim zakašnjenjem i modifikacijama. Nasuprot evropskom neoromantizmu koji je uplovljavajući u naglašeni subjektivizam i okretanje sopstvenoj duši, imaginativnim i snovnim predjelima, gotovo sasvim negirao ono na čemu je prethodni pravac insistirao – naturalističko slikanje grube svakidašnjice i socijalnih problema, crnogorski neoromantizam nije u cjelosti od toga odustao. Stoga se i u poeziji Lesa Ivanovića predjeli sna i mašte javljaju ne toliko kao opozicija (mada ima i takvih slučajeva), već kao nadgradnja surove stvarnosti. Međutim, i u toj i takvoj nadgradnji provijavaju pesimizam, resignacija i životni umor, što je bitna odlika neoromantizma, o čemu je on pjevao još u svojim najranijim radovima, kao u već spominjanoj pjesmi *Veče*. Takođe, polazeći od konkretnog, on pjesmu prevodi u apstraktno produhovljavajući stvarnost njenim preoblikovanjem u simbol – upravo po toj svojoj crti Leso Ivanović je neoromantičar, kao i po svojevrsnom artizmu i

njegovanju kulta forme – pripadao je onoj vrsti stvaralaca koji su se više puta vraćali pjesmi, čak i nakon njenog objavljivanja, pokušavajući do posljednjeg daha da je što bolje umjetnički izbruse. Svi ovi elementi govore u prilog pojedinim viđenjima neoromantizma kao dijela simbolizma (Popović 2007: 471). Jedna bitna odlika ovog pravca u poeziji Lesa Ivanovića našla je svoju blažu varijantu – za razliku od evropske verzije koja je demokratske tendencije zamijenila artistokratskim, kod Ivanovića ne nalazimo aristokratizam, već finu otmenost, koju je konstatovala većina kritičara, a možda najtačnije Dragomir Brajković, rekavši da stihovi ovog autora „prizovu nenadnim i otmenim bleskom, stišanom melodijom i poverljivom porukom, pa se, opet, povuku” (Brajković 1995: 75).

Tematski gledano, svojim djelimičnim opredjeljenjem za teme bolesti, smrti, raspadanja, moglo bi se čak izvršiti izvjesno povezivanje Ivanovića sa ekspresionizmom, kojem je i vremenski gledano bio bliži, budući da je ovaj pravac uglavnom „pokrivao” period od 1910. do 1925. godine. U to se sasvim uklapa pjesma *Prostitutka* objavljena u cetinjskom *Odjeku* 1933. godine koja svojim tematom i usmjerenošću na grad kao na glavni izvor zla takođe sadrži neke od ekspresionističkih postulata posebno oličenih u refleksijama o društvenoj stvarnosti koja okružuje lirski subjekat. Ako bi, pak, u filozofiji trebalo pronaći pandan Lesu Ivanoviću, onda bi to bio Kjerkegor sa svojim naglašenim subjektivizmom i strepnjom (na koga su se, zajedno sa Ničeom, ekspresionisti oslanjali) (Konstantinović 1967: 27) s tim što je Ivanovićevu poeziju više od strepnje, koja podrazumijeva strah i napetost, karakterisala tiha, ali duboka patnja i izvjesna tužna pomirenost sa njom. Međutim, iako bismo mogli izvesti određene „nategnute” veze sa ovim pravcem, prvenstveno u vidu temata i nekih stavova, treba skrenuti pažnju i na otklon autora od nje – za razliku od burnog i bučnog ekspresionizma koji je tražio akciju, djelovanje, pobunu, revolt, kod Lesa Ivanovića imamo mirovanje i rezignirano mirenje sa sudbinom čija se matrica patnje ponavlja iz dana u dan, i iz generacije u generaciju.

Kao što se elementi ekspresionizma i socijalne književnosti mjestimično prepliću, njihova simbioza vidljiva je i u nekim ostvarenjima ovog pjesnika. Tako pjesma *Iz svakidašnjice* već prvim stihom (*Izbačen je siromašni radnik iz stana*) jasno naznačava socijalne elemente, dok po drugim svojim segmentima ovo ostvarenje sadrži i poetiku ekspresionizma:

*Za utrobu ga je uštinula glad,
opružena kao zmija, između grla i želuca.
I progutala ga je noć, i proždoro grad
što zlokobno u tami svjetluca...*

(Ivanović 2005: 31),

oličenu u viđenju grada kao izvora svih zala. Za ekspresionističke i socijalne pjesnike grad je bio inkubator društvene bijede koji je emanirao osjećanja straha i tjeskobe svojstvene modernom čovjeku (Konstantinović 1967: 26). Socijalni elementi, pak, vidljiviji su i u završnom dijelu ovog ostvarenja u kojem se pokušava dati dalja interpretacija potencijalnog poetskog scenarija.² U red pjesama koje pripadaju pokretu socijalne literature idu i *Poruka*, *Poslije rata*, *Na prisilnoj straži*, dok neke objedinjavaju karakteristike oba pomenuta pravca (*Proljeće u okupiranom gradu*).

Poseban dio Ivanovićevog stvaralaštva predstavljaju lirske minijature, od kojih se naročito izdvajaju one iz 1960. godine, *Jezero u daljini* i *Pjesnik*, sastavljene od po dvije strofe, koje po našem mišljenju imaju poseban status u dubljem razumijevanju Ivanovićeve poetike. Prva od njih započinje legendarnim objašnjenjem postanka jezera da bi se potom opis prividno zadržao na primarnom nivou deskripcije, a zapravo time sugerisala mnogo dublja značenja koja bi se mogla svesti na sljedeće: idealima ne treba prilaziti suviše blizu, jer se onda izvrgnu u vlastitu suprotnost.³ Nešto eksplicitinija, za razliku od ove antički jednostavne, jeste ostvarenje *Pjesniku* koje u izvjesnom smislu ima i autopoetički i autobiografski predznak:

*Pjesnik je oštećeni primjerak čovjeka
stvorenog da mirno i spokojno živi
I Jesenjin je bio u srcu pun leleka
što je pjesnik a ne orač na njivi.*

² Navodimo date stihove radi boljeg razumijevanja: *A možda prve novine što izađu/ zabilježiće ubistvo ili krađu. Ili će sutra mrtvog da ga pronađu./ Obješenog o kakvo stablo u predgrađu* (Ivanović 2005: 31).

³ Radi boljeg razumijevanja ovdje navodimo pjesmu u cjelosti: *Neznano kada, u davnini,/ parče je neba na zemlju palo/ i od njega je kažu postalo/ jezero plavo u daljini.// Smjeraš li mu pohod skori/ znaj: svima koji do njega odu/ jezero se začas pretvori/ u prljavu mutnu vodu* (Ivanović 2005: 32).

*Pjesnik svud ostaje a ipak ide dalje
za maglom, za daljinom, za oblačića pramom
njega je svud manje no tamo gdje ga vide
a najmanje ga ima u njemu samom.*

(Ivanović 2005: 33)

U red još izrazitijih primjera idu vrlo raznovrsni, jednostrofni lirski medaljoni, poput *Neba u sobi*:

*Ležim u mračnoj sobi i predom sna i sjete
istkivam noćno nebo od svoga tamnog gnijezda:
pričini mi se od užarenog vrha cigarete
da trepti u mrkloj noći usamljena zvijezda.*

(Ivanović 1975: 85),

koja je rađena u neoromantičarskom maniru, ili pjesma *Krilo u magli* u kojoj kroz koncentrisanu slikovitost provijavaju tragovi simbolizma:

*Iz sive magle što zgusnuta pije
Ulicu dugu, kuće – zid po zid,
Isplovi jedno krilo golubije
I uroni mi bjelinom u vid.*

(Ivanović 1975: 93)⁴

Iako je kritika istakla nedovoljnost Ivanovićevih kratkih ostvarenja (Stojović 1980: 56), u novom sagledavanju ove lirike zastupamo drugačije mišljenje. Još je Edgar Alan Po u *Filozofiji kompozicije* istakao specifičnu prirodu kratkih pjesama koja omogućava da do kraja teksta ne izbljedi utisak o njegovom početku, čineći nas tako posebno osjetljivim za cjelinu pjesme i ukupnost njenog efekta (Edgar Alan Po 2009: 83). Simultana sinteza koja se vrši zahvaljujući tome što nam se kratka pjesma neposredno zadržava u pamćenju jasno određuje zakone njenog strukturiranja, razlikujući ih od onih koje leže u osnovi i armature drugih pjesama. Takve umjetnine prividno spadaju u deskriptivne, dok ispod tog primarnog sloja provijava snažna refleksivnost, kao u *Suši u nahiji*:

⁴ Ovu pjesmu Leso Ivanović će kasnije doraditi dodavanjem još jedne strofe, tako da ona u svom konačnom obliku posjeduje i ove stihove u nastavku: *I tek što magla opet popi krilo,/ u meni bljesnu, ko u odziv živ,/ sve što je ikad srcu radost bilo,/ kroz život ovaj maglovit i siv* (Ivanović 1995: 43).

*Po uvalama sjetno šušte
klonula žita svela.
Gluvina legla po stranama
na međe tuga sjela.
O skoroj kiši žedna sniš li
u kršu zemljo vrela?
Oblaci s neba krišom sišli
na ljudska brižna čela.*

(Ivanović 1995: 26),

gdje se zapravo slika dubljim značenjima prevodi u simbol. Ovakva tendencija, dakako, govori i o izvjesnim simbolističkim elementima poezije Lesa Ivanovića, iako neoromantizam i simbolizam posjeduju mnoštvo dodirnih tačaka.

Doživljavajući vlastitu lirsku osjetljivost kao kaznu, Leso Ivanović se pridružio čitavoj plejadi stvaralaca koji su poetsko doživljavanje stvarnosti shvatali kao blagoslov za kreaciju i prokletstvo za život, jer upijajući svijet – sebe su ispijali. Magla je najčešći lajtmotiv Ivanovićeovog stvaralaštva i o njenoj simbolici bi se mogao napisati čitav jedan ogled. U jednoj neimenovanoj pjesmi iz cetinjskog *Pregleda* iz 1930. godine, u velikoj mjeri raspričanoj i loše uobličenoj, nakon lamentiranja lirskog subjekta nad tugom i pokušaja majke da ga utješi koji on formalno prihvata (*Da, majko, biće dobro*) slijede stihovi: *A težak neki mir spušta se na/ nas kao magla u dolinu...* (Ivanović 2005: 38). Upravo oni najbolje objašnjavaju funkciju motiva magle u Ivanovićeovoj poetici. Magla je, zapravo, simbol neodređenosti, nejasnosti i prelaznog razdoblja između dva stanja, koja u kontekstu simbolike svjetskih religija najčešće prethodi nekom važnom otkriću (Chevalier/ Gheerbrant 2007: 406). Međutim, dok je ovakav opis uglavnom pozitivno konotiran, u Ivanovićeovoj poeziji prelaz između dva stanja označava tavorenje koje lirskog subjekta ubija prije smrti, a važno otkriće kojem magla prethodi jeste ono istočnjačko – da je čovjek uvijek na gubitku. Magla, zapravo, simbolizuje neminovnost patnje protiv koje se ništa ne može učiniti osim da se o njoj ne govori, ali ona suštinski time biva još dublja. Tako se patnja i magla spuštaju na ljude i gradove obavijajući ih do potpunog gubljenja njihovog lika i suštine.

U red primjera gdje je pjesnik gotovo bolećivom osjetljivošću re-agovao na pojave i utiske iz spoljašnjeg svijeta idu i pjesme u kojima se ponavlja motiv odraza, pored magle, takođe jedan od najizrazitijih,

koji se uklapa u mimetički koncept književnosti još od davnina. Prisutan je u pjesmama *Jesen (Je li to odraz, kao u oknima, / Jeseni ove u ljudskim očima?)*, *Prozorska stakla*, *Slomljenom oknu*, a svoju najuspjeliju umjetničku konkretizaciju dobio je u ostvarenju *Otvaranje jednog prozora pred zalazak sunca*.⁵ Kroz slikovit opis odraza prirode u prozorskom staklu, pjesnik se poigrava slikama punoće i propadljivosti života, koji se nenadano smjenjuju. U red istih, gdje određeni prizor iz prirode simbolički prevodi u novu realnost koju iz stiha u stih zgusnutim slikama dodatno koncentriše, da bi je potom, sasvim ličnim, subjektivnim dodatkom namjerno „razvodnio” spada i pjesma *Lokva*.⁶ Opisujući odraz svijeta u lokvi koji je naglo zanjihao vjetar, pjesnik ganut krhkošću odraza uplovljava u tužne evokacije. U ovakvim ostvarenjima gdje dolazi do senzibilnog reagovanja lirskog subjekta na impresije spoljašnjeg svijeta, mogu se prepoznati i tragovi impresionizma, a u postupku koncentrisanog nizanja impresionističkih slika i elementi simbolizma. Ipak, ono što ih u ovakvoj „mješavini” pravaca prevodi na područje neoromantizma, što predstavlja i glavnu tezu našeg rada, jeste taj nedvosmisleni, lirski udio subjektivnog koji pjesnik otvoreno emanira pri kraju pjesme da bi je dodatno pojasnio, ne želeći da prethodne, značenjski zgusnute slike ostanu čitaocima nedovoljno komunikativne. U biti, kao što se krajem XIX i početkom XX vijeka u evropskim književnostima izražavala specifična duhovna klima koja se emanirala kroz paralelno postojanje i preplitanje nekoliko književnih struja (impresionizma, zavičajne književnosti, simbolizma i neoromantizma, ekspresionizma), čije su se stilske crte prelivale te samim tim otežavale klasifikovanje pisaca, isti je slučaj i sa Lesom Ivanovićem. Ipak, ako bi trebalo od svih elemenata njegova stvaralaštva izdvojiti onaj koji ga suštinski određuje, moglo bi se reći da je to, prije svega, neoromantizam – po bolnoj čežnji za daljinama i bježanju u snove od surove stvarnosti koji u krajnjem i ne mogu ponuditi utočište,

⁵ Navodimo tekst pjesme u cjelosti: *Buke u sjaju rumeni prozori/ i bude vedre zanose i želje./ Jedna se ruka meko zabijelje: / neko će prozor širom da otvori.// Već škripi drvo uz krhotne zvuke/ i drhte okna od uprte ruke.// I u svim jarkim, sjajnim staklima,/ okupana u suncu dopola,/ ljuljnu se visoka, vita topola/ i večernje se nebo zaklima.// Pa sve to opet proguta u tren/ prozor na kući širom otvoren...* (Ivanović 1975: 21).

⁶ *Na cesti lokva bljeska i miruju unutra/ bijeli zid i grane i nebo ranog jutra.// Zamišljen u njih upio se vid.// Odnekud vjetar tiho zašaputa/ i zanjihao u lokvi nasred puta/ izvrnuto nebo, grane, bijeli zid.// I ništa drugo preda mnom nije se zbililo,/ o ništa, ništa drugo do samo to,/ a u duši je sjetno zaiskrilo/ uspomena mutnih i sjećanja sto* (Ivanović 1975: 19).

jer su i oni, poput svih iluzija, krhki, po osjećanju Weltschmerz-a, po noći kao glavnom ambijentu, po opoziciji san-java koja lirskog subjekta još dublje gura u njegovu unutrašnju tamu u kojoj nema svitanja, ali i po brižljivom odnosu autora prema formi u čemu se neoromantizam zaista i može situirati kao dio simbolizma.

Ivanović je prije svega pjesnik atmosfere, koji lirski promišlja odraze svijeta po mjeri ljudske patnje. Glavni ambijent u kojem i o kojem pjeva jesu noć i onostranost. Pjesma koja počinje u tom maniru jeste čuveno ostvarenje *Sužanj na kamenu*, u kojoj su naglašene i još neke poetičke osobnosti Lesa Ivanovića. U prvom redu to je san o daljinama kao o spasu od svakodnevnog, tegobnog života, ali i svijest o tome da se san jedino može obistiniti prelaskom u onostranost. Na samom kraju ove poetske strukture, kroz sliku lirskog subjekta koji sebe, zagledan u nebo, doživljava kao sužnja na kamenu očituje se i ono što će Andrić u *Ex pontu* označiti čuvenom maksimom *Šta sanjam, a šta mi se događa*.⁷ Nesrazmjernost i oštar kontrast između svijeta date i žuđene realnosti, između želje za krilima, a rođenja sa korijenjem, jeste ono što bitno određuje poeziju Lesa Ivanovića. Tako će u pjesmi *Tuga za nebom* zablježiti:

*Od neba toga žutog pijan,
i ja mu pogled mutni šaljem,
na zemlji ovoj teškim maljem,
života patnog izubijan.*

(Ivanović 1995: 8)

U njoj se emanira ono iskustvo koje se može nastaviti na njegoševsku tradiciju iznesenu u *Luči*, po uzoru na neoplatoničarsko učenje o preegzistenciji, ali i na disovsku, možda vremenski bližu, koja takođe zagovara tezu da čovjek, prije fizičkog rođenja, postoji u nekoj boljoj realnosti, realnosti kosmosa, te da je zapravo samo rođenje – kazna koju treba istrpjeti. U jednom autopoetičkom iskazu on ističe: „Ja sam bio mnogo više ravnodušan prema datumu rođenja nego prema činjenici što sam uopšte rođen... No, dok se to prvo nasilje (rođenje) vrši nad nama u času kada smo još sasvim nesvjesni, kasnije – u staroj Jugoslaviji i za vrijeme oku-

⁷ Priroda zauzima važno mjesto u poetici Lesa Ivanovića – njena ljepota najčešće lirskom subjektu služi kao povod za razmišljanje, bilo da joj kontrastira sivilo života, čime se uklapa u tokove neorealizma i djelimično ekspresionizma, bilo u smislu komplementarnosti između ambijenta i osjećanja lirskog subjekta, po čemu pripada neoromantizmu.

pacije – zapazio sam da su se nasilja nad ljudima vršila baš onda kada su oni bili najviše svjesni” (Ivanović 1975: 5). Taj i takav život doživljava se kao sužanjstvo, a siromašni, kameni ambijent, dodatno potcrtava osjećanje nemoći i želje za završetkom agonije. U takvoj konstelaciji odnosa nebo se javlja kao oteti dom za kojim se žudi, ali i kao jedini prostor otvorenosti i slobode koji konačno može primiti svekoliku ljudsku patnju, koja jedino pravo i jedinu mogućnost izraza može pronaći u pjesmi. Maloprije citirani stihovi govore i o tome da po Ivanovićevom viđenju pjesma nije samo dokument o stvaraocu, već prije svega glavno sredstvo za oslobađanje od životnog bola.

Kulturna pjesma po kojoj je i najpamtljiviji čitalačkoj publici jeste *Kari Šabanovi* koja umnogome osvjetljava umjetnički postupak ovog pjesnika. Polazeći od evokativnih, audio-vizuelnih slika, lirski subjekat kreće na putovanje u prošlost, sjećajući se djetinjstva kao izvora radosti kada je tako malo bilo potrebno za sreću, pri čemu se jedino prošlost javlja kao prostor optimizma, baš zato što je prošlost (život koji predstoji, po viđenju ovog autora, samo je muka koju treba istrpjeti). Ako bi ovu i čitav niz drugih pjesama trebalo svesti na formulu, čemu moderne književne teorije uglavnom teže, onda bi se moglo reći da Ivanović uvijek kreće od konkretne pojavnosti koju onda zaodijeva refleksivnošću, da bi je, obremenjenu dodatnim značenjima, vratio prvobitnom pojmu, krećući se od denotacije ka konotaciji. Stoga veliki broj njegovih ostvarenja ima kružnu kompoziciju. U prilog tome govori i pjesma *Slomljenom oknu*, koja po svom osnovnom motivu, motivu odraza, predstavlja važan segment Ivanovićeve poezije, o čemu je već nešto rečeno:

*Slomljeno okno iz tankog rama
u tebi vidim, dok slazi tama,
krajčićak puta i golo polje.*

*A kad se malo zagledam bolje,
da li to vidim i sebe sama?*

(Ivanović 1995: 14)

Ako bi na kraju, pored neoromantičarskih odrednica trebalo istaći i još neke, moglo bi se reći da je bio intimist koji je prema stvaranju gajio posebno poštovanje. Pišući malo, a objavljujući rijetko, on je pokazivao izuzetnu strogost prema svojoj lirskoj darovitosti što se naročito vidi u odnosu prema čitaocu: „Taj kriterijum okarakterisao bih kao stalno

prisutnu svijest da je čitaočeva emotivna potreba za dobrom pjesmom i njegova sposobnost da je ocijeni uvijek veća od mojih mogućnosti da mu je pružim. Prema tome sva moja nastojanja u tom pravcu su pokušaj da tu razliku što je moguće više smanjim” (Ivanović 1975: 121). Smatrajući da pjesma nikada ne može biti dovoljno dobra za biranog čitaoca, Leso Ivanović je zacrtao osnovne koordinate poetike konstantnog samousavršavanja, što ga je držalo do posljednjeg daha. Poznato je da se čak i pred smrt vraćao nekim svojim već publikovanim pjesmama o čemu svjedoči njegova zaostavština u kojoj se nalazi i zbirka *Čapur u kršu* sa mnogim, naknadnim intervencijama autora. Spadao je u neobičnu vrstu stvaralaca koji su pjesmu i nakon objavljivanja, kada u izvjesnom smislu umjetnina već započinje literarni život nezavisno od svog autora, vraćali trudeći se da je još više usavrše. Tako je nekim pjesmama mijenjao naslove, budući da su tu najčešće dati dodatni ključevi razumijevanja teksta. Nekada je data promjena imala svoje puno opravdanje (npr. promjena naslova *Brda u Sremu* u *Povratak*), nekada je bila formalnog karaktera (*Pjesma svatovska* u *Svatovi*) a nekada je inovirano rješenje bilo umjetnički slabije od prethodnog, kao u pjesmi *Odrizi* koja je potom preimenovana u *Prozorska stakla*. Pored pjesama u kojima je mijenjao tek po neku riječ, najčešće intervencije odnosile su se na skraćanja stihova ili strofa, i na pokušaje da se time učine još zgusnutijim.

Ivanović je među crnogorskim stvaraocima bio poznat i po činjenici da je dugo nosio pjesmu u sebi, prije no što bi bol sazrio u riječi – zbog toga njegov opus nije velik: za života je objavio svega dvije zbirke stihova (*Stihovi*, 1950. i *Čapur u kršu*, 1960), nekoliko desetina pjesama po periodici, ne računajući novinske tekstove, koji takođe nijesu bili česti i to je sve. Pa, ipak, i u tako malom, pažljivo stvaranom opusu, ima pjesama koje zbog svoje rasprisanosti (*Dimnjaci*, objavljena 1947, kasnije preimenovana u *Poslije rata*) ili usmjerenosti na anegdotsko (*Puškin i Puškaš*) ne spadaju u kvalitetne. Većina posjeduje lijepu mjeru komunikativnosti (dovoljne i sasvim neobrazovanim čitaocima) i evidentne umjetničke vrijednosti (za kojom žude posebni, birani čitaoci). Ova poezija je smirena, povučena, sjetna, elegična, sa mjerom i ukusom, posmatračka koliko i refleksivno-meditativna, a najvećim svojim dijelom – evokativna. Sjećanja u njoj zauzimaju glavno mjesto, a usmjerenost lirskog subjekta na prošlost i minuli trenutak jeste samo logična posljedica njegove prešernovske opsjednutosti prolaznošću.

Poezijom Lesa Ivanovića bavio se nevelik broj kritičara. Kada su to činili, uglavnom su se kretali oko istih impresija, ponekad nekritički

preuzimajući ono što su o pjesniku rekli njihovi prethodnici, bez upuštanja u nova „pretresanja” date lirike. Pa, ipak, kao dvije ključne teze istakli su – da je malo stvaralaca u crnogorskoj književnosti kod kojih su život i djelo tako neizbježno prožeti kao u slučaju Lesa Ivanovića, te da su u njegovoj poeziji vidljivi tragovi Dučića, Rakića, Prešerna. Upravo ove dvije ključne teze mogu se povezati u kontekstu novog iščitavanja njegove poezije u novi, dosad neprimijećeni stav – Ivanovićeva intimistička lirika se, zapravo, kreće u domenu poetike neoromantizma. Tome u prilog govore podjednako temati (opraštanje sa mladošću, osjećanje umora i rezigniranosti i u sasvim mladim godinama, bolna melanholija i hipersenzibilnost usljed koje se često osjećao i svjetski bol, čežnja za daljinama i žal za neostvarenim snovima), kao i modelovanje tih temata pri čemu je ključni akcenat stavljao na čistotu forme, odnosno, kako je primijetio Milorad Stojović: „Ivanović je vjerovao da pjesma mora imati čistotu forme da bi očuvala čistotu misli i osjećanja koje kazuje, da bi uznijela dostojanstvo pjesnika” (Stojović 1987: 180). Njegova intimistička lirika, koja je poput njenog tvorca godinama živjela u nekoj vrsti dobrovoljnog izgnanstva, novim čitanjima skreće pažnju na to da su poeziji Lesa Ivanovića ostali „dužni i čitaoci, i antologičari i kritičari i tumači poezije” (Brajković 1995: 75). Međutim, ova poezija, satkana od trenutaka i nemirnih tišina, od neodobolovanih tuga i njihovog odraza u svemu što bi pjesničko oko sagledalo, svojim kvalitetima i komunikativnošću sa obrazovno najraznovrsnijom čitalačkom publikom, opire se zaboravu. Iako je došlo vrijeme za nova sagledavanja i prevrednovanja čitavog niza crnogorskih pisaca, neki od njih, nepravedno pozicionirani van kritičkog optikuma, nastavljaju da žive svoj puni život onamo gdje se, zapravo, najintenzivnije živi – u dušama i pamćenju čitalaca.

LITERATURA

Brajković, Dragomir. *Zapis o poeziji Aleksandra Ivanovića*, u knjizi A. Ivanovića „Pjesme”, Nikšić: Unireks, 1995, str. 75–78.

Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alan. *Rječnik simbola*. Zagreb: KIC, Jesenski i Turk, 2007.

Ivanović, Aleksandar. *Stihovi*, pripremio i pregovor napisao Pavle Đonović, Cetinje: Obod, 1975.

Ivanović, Aleksandar. *Pjesme*, priredio Milorad Stojović, Titograd: Republički zavod za unapređivanje školstva. 1980.

Ivanović, Aleksandar – Leso. *Pjesme*. Nikšić: Unireks, 1995.

- Ivanović, Aleksandar. *Čisti plamen. Neobjavljeni stihovi*. Andrijevića: Komovi, 2005.
Konstantinović, dr Zoran. *Ekspressionizam*. Cetinje: Obod, 1967.
Po, Edgar Alan. Gavran. *Filozofija kompozicije*. Beograd: Tanesi, 2009.
Popović, Tanja. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art, 2007.
Stojović, Milorad. *Nadmoć ljudskosti*. Titograd: Pobjeda, 1987.

Svetlana KALEZIĆ-RADONJIĆ

THE ART OF WORD OF ALEKSANDAR LESO IVANOVIC

Summary

The paper *The Art of Word of Aleksandar Leso Ivanovic* offers a new insight of poetry of the significant, and in many ways distinctive Montenegrin poet, to whom literary history and critique owe a lot. An array of critical analyses about this author determine the unbreakable bond between the poet's biography and poetics, as well as his tendency to constantly improve his poetry, even after it is published. This paper primarily focuses on the diachronic display of Ivanovic's poetry, from his early work published locally when he was only sixteen, to ones from his mature phase which made him memorable to date. Also, there is a new poetic placement of his opus, which by its key characteristics actually belongs to neo romanticism, although the author worked during the time of neo realism at Montenegrin literary scene. Rare elements of expressionism, movement of social literature and native literature were also pointed out, which creates a complete display of poetry of Leso Ivanovic which in many a segment impresses as artistic „purity” and simplicity, but emanating much more profound and complex meanings.

